

Inleiding

In 1990 verscheen Herman Frankes magistrale proefschrift *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland*. Hij analyseert hierin de ontwikkelingen in het Nederlandse gevangeniswezen vanaf het eind van de achttiende eeuw tot het eind van de twintigste eeuw. Het theoretisch fundament voor de beschouwing van Franke vormt de civilisatietheorie van Norbert Elias. Franke past deze theorie toe op de ontwikkelingen die de gevangenisstraf in Nederland heeft ondergaan. Hij verklaart op basis daarvan ook de weerzin die aan het einde van de negentiende eeuw ontstond tegen de tenuitvoerlegging in gemeenschap en de belangstelling voor resocialisatie en gedragsbeïnvloeding (toen nog zedelijke verbetering genoemd) als strafdoelen. De verschuiving van externe naar interne dwang, zoals die zich in de hele samenleving voltrok, maakte in de gevangenis ruimte voor varianten van straf die een groter beroep deden op de zelfdiscipline van gedetineerden (verlof, voorwaardelijke straf en voorwaardelijke veroordeling). Hij zet zich af tegen op dat moment dominante theoretische perspectieven, zoals de disciplineringshese van Foucault (1975) en de arbeidsmarkthypothese van Rusche en Kirchheimer (1939). Een van zijn belangrijkste bezwaren tegen deze verklaringen is dat ze het doen voorkomen of veranderingen het gevolg zijn van menselijke bedoelingen, complottheorieën noemt hij ze zelfs, terwijl zijn analyse laat zien dat veranderingen niet worden gestuurd, maar ontstaan. Ze zijn veel meer het gevolg van toevalligheden en tekortkomingen van menselijke strevingen en ze zijn ingebed in grotere maatschappelijke processen.

Ondanks de omvang van bijna duizend pagina's leest het boek als een roman. Met veel gevoel voor detail wordt een beeld geschetst van de praktijk van het straffen gedurende twee eeuwen, de veranderingen die daarin optraden, en de politieke en maatschappelijke discussies die erover werden gevoerd. Het boek is alom geprezen, er is een publieksversie verschenen, en de verkorte Engelse versie is destijds gelauwerd als beste buitenlandse studie door de American Society of Criminology. Al voor Herman Frankes vroegtijdig overlijden waren er plannen voor een heruitgave van het boek in een hardcover, gezien de slechte staat waarin het boek, dat als pocketboek in de Aula-reeks was uitgegeven, verkeerde. Die heruitgave is er in 2020, dertig jaar na het verschijnen van het proefschrift, alsnog gekomen bij Boom

criminologie. Omdat Franke daar zelf niet meer aan mee kon werken, kon zijn idee van destijds om het boek van een nieuw slothoofdstuk te voorzien, om het daarmee te actualiseren, niet meer worden uitgevoerd. In plaats daarvan wordt nu dit themanummer van *Justitiële verkenningen* uitgebracht, waarin een achttal gevangenisdeskundigen vanuit de wetenschap en de praktijk reflecteren op het hedendaagse gevangeniswezen vanuit de optiek van het boek. Het biedt handvatten om in publieke en wetenschappelijke discussies over de straf boven de waan van de dag uit te stijgen en nieuwe ontwikkelingen te relateren aan de theoretische concepten die Franke heeft geïntroduceerd.

Het nummer opent met de bijdrage van *René van Swaaningen*, die de vraag aan de orde stelt hoe Elias' civilisatietheorie zich verhoudt tot andere verklaringmodellen in de penologie en in hoeverre ook meer actuele bestraffingspraktijken door het eliasiaanse perspectief kunnen worden verklaard. Daartoe zet hij de civilisatietheorie af tegen drie andere dominante paradigma's, die respectievelijk zijn geënt op het werk van Émile Durkheim, Max Weber en Michel Foucault. Waar de ontwikkeling van allerhande niet-vrijheidsbenemende varianten van de straf nog goed in het beschavingsoffensief zou kunnen passen, is van het optimistische vooruitgangsgeloof van Elias en Franke weinig over volgens Van Swaaningen. Boze burgers lijken zich meer om hun eigen lijden dan om dat van gedetineerden of kwetsbare groepen in de samenleving te bekommeren.

Hierop volgt een viertal bijdragen waarin de beschrijving van de ontwikkelingen in het gevangeniswezen in het boek van Franke wordt doorgetrokken naar de huidige praktijk.

Toon Molleman, die als directeur van een penitentiaire inrichting de praktijk van binnenuit kent, stelt in zijn bijdrage de spanning centraal tussen de doelen die het gevangeniswezen zichzelf stelt en de middelen die het ter beschikking krijgt om die doelen te realiseren. Hij laat zien dat in de tijdspanne die Franke beschrijft, steeds opnieuw manieren om het gedrag van gedetineerden positief te beïnvloeden werden geïntroduceerd. Hij concludeert echter dat van die ambities vaak weinig terecht kwam, omdat de benodigde middelen en randvoorwaarden ontbraken. Ook het gebrek aan (agogische) vaardigheden en weerstand tegen veranderingen van het gevangenispersoneel stonden vaak in de weg aan het realiseren van de gestelde doelen. Molleman constateert vergelijkbare problemen in de huidige tijd en doet

voorstellen om de implementatie van gevangenisbeleid succesvoller te laten verlopen.

Miranda Boone stelt de vraag aan de orde in hoeverre de huidige tendens van responsabilisering van gedetineerden in het verlengde ligt van zelfdwang, een van de centrale concepten uit de dissertatie van Franke. Daartoe beschrijft zij eerst de betekenis die Franke gaf aan het begrip zelfdwang en de wijze waarop dit verschijnsel zich volgens hem manifesteerde in de ontwikkeling van het Nederlandse gevangeniswezen vanaf de Middeleeuwen tot eind vorige eeuw. Aan de hand van het werk van Ben Crewe en enkele actuele Nederlandse voorbeelden beschrijft ze vervolgens de voortschrijdende responsabilisering van gedetineerden. Ze concludeert dat de processen achter deze twee ontwikkelingen verschillen, maar dat beide re-integratiestrategieën werden gemodelleerd naar een nieuw burgerschapsideaal. Door de toekenning van vrijheden verregaand afhankelijk stellen van (goed) gedrag van gedetineerden wordt een belangrijke verworvenheid van het Nederlands gevangeniswezen ondergraven, namelijk emancipatie zoals Franke dat noemt.

Vervolgens stelt **Judith Serrarens**, een van Nederlands meest ervaren en vasthoudende penitentiaire advocaten, zich de vraag of de emancipatie van gedetineerden is geslaagd. Dat lijkt wel het geval te zijn, gezien het verkregen kiesrecht en het goed functionerende beklag- en beroepsrecht voor gedetineerden. Maar als groep zouden ze nog (steeds) geen volwaardige gesprekspartner voor de directie en de minister zijn en is de bestaande regeling voor hun inspraak en vertegenwoordiging zeer rudimentair. Zij laat ook zien dat door de maatregelen die sinds het uitbreken van de coronacrisis in het gevangeniswezen zijn genomen, de toch al kwetsbare positie van gedetineerden verder onder druk is komen te staan.

Jolande uit Beijerse heeft de in het boek beschreven ontstaansgeschiedenis van de cellulaire gevangenisstraf vanaf 1840 vergeleken met de ontstaansgeschiedenis van de gesloten jeugdhulp vanaf 1990. Ze laat zien dat bij beide de al in de praktijk gecreëerde en ontstane situatie een grotere rol heeft gespeeld dan inhoudelijke overwegingen. Vervolgens richt de vergelijking zich tevens op de alarmerende signalen die gedurende een eeuw vanachter de muren van de cellulaire gevangnissen naar buiten kwamen en zich ook al decennia voordoen bij de gesloten jeugdhulp. Met het cellulaire drama, waar pas in 1953 een einde aan kwam, als voorbeeld wordt bepleit om de gesloten

jeugdhulp zo spoedig mogelijk af te bouwen en alsnog het tekort aan passende ambulante hulp, dat de basis vormde voor het ontstaan daarvan, te creëren. En om serieuzer te luisteren naar alarmerende signalen vanuit de praktijk en naar de jongeren die zelf ervaring hebben met gesloten jeugdhulp.

Een meer literaire bijdrage aan dit themanummer wordt geleverd door *Christine Otten*. Dit doet recht aan de literaire schrijfstijl van Franke als wetenschapper, maar zeker ook aan het feit dat hij een academische loopbaan enige jaren na het verschijnen van zijn proefschrift verruilde voor een (succesvolle) schrijverscarrière. Otten onderzoekt de vraag waarom fictie soms beter dan wetenschap of non-fictie de ervaring van het gevangen zijn voor het voetlicht kan brengen. Gebaseerd op haar ervaring als schrijverscoach van gedetineerden, beschrijft Otten hoe een gelijkwaardige werkrelatie tussen haar en gedetineerden haar in staat stelde *Een van ons* te schrijven, een intiem verhaal verteld vanuit het perspectief van een levenslang gestrafte en een schrijverscoach.

De laatste twee bijdragen richten zich weer meer op de inhoud van het boek. Daarin worden naast de vele loftuitingen voor het boek ook wel wat kritische kanttekeningen geplaatst bij de gekozen concepten en de wijze waarop bepaalde theorieën zijn behandeld.

Cyrille Fijnaut wijdt zijn bijdrage aan de vergelijking die Franke in het boek maakt met de gevangenisystemen in andere westerse landen. Hij constateert dat het werk van Georg Rusche en Otto Kirchheimer en van Michel Foucault, wier interpretaties van de ontwikkeling van het gevangenisstelsel nog steeds in grote mate het academische debat beheersen, daarin zeer gebalanceerd is behandeld, maar mist de aandacht voor het werk van Cesare Beccaria, Edouard Ducpétiaux en Cesare Lombroso.

Pieter Ippel stelt zich tot slot de vraag of het concept 'emancipatie' wel passend is om het historische proces van totale instituties te duiden. Vergeleken met de situatie van tweehonderd of honderd jaar geleden zou er zeker sprake zijn van niet te onderschatten lotsverbetering, maar niet van gelijkberechtiging, bevrijding of ontvoogding. Hij maakt daarbij tevens de vergelijking met het parallel lopende veranderingsproces in psychiatrische ziekenhuizen, waar een radicale beweging is geweest gericht op een betere rechtspositie en een menselijker leefklimaat. Ook daar is sprake van grote verbeteringen in de situatie, maar kan niet worden gesproken van emancipatie.

Jolande uit Beijerse
 Miranda Boone
 Marit Scheepmaker*

Literatuur

Foucault 1975

M. Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Parijs: Gallimard 1975.

Franke 1990

H. Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland*, Utrecht: Het Spectrum 1990.

Rusche & Kirchheimer 1939

G. Rusche & O. Kirchheimer, *Punishment and social structure*, New York: Columbia University Press 1939.

* Gastredacteur prof. mr. J. uit Beijerse is als hoogleraar Justitiële Jeugdinterventies verbonden aan de School of Law van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Gastredacteur prof. mr. dr. M.M. Boone is als hoogleraar Criminologie en Vergelijkende Penologie verbonden aan de Universiteit Leiden. Zij is tevens lid van de redactieraad van *Justitiële verkenningen*. Mr. drs. M.P.C. Scheepmaker is hoofdredacteur van *Justitiële verkenningen*.